

Катерина Пономарьова,
кандидат педагогічних наук,
провідний науковий співробітник
відділу початкової освіти
Інституту педагогіки НАПН України

Нестандартні форми організації навчання української мови в початкових класах

Анотація

У статті визначено доступні для молодших школярів нестандартні форми організації навчання української мови. Розкрито особливості їх моделювання та проведення в умовах реалізації компетентнісного підходу.

Нестандартні форми навчання, компетентнісно орієнтоване навчання української мови, підготовка нетрадиційних уроків.

Аннотация

В статье определены доступные для младших школьников нестандартные формы организации обучения украинскому языку. Раскрыты особенности их моделирования и проведения в условиях реализации компетентностного подхода.

Нестандартные формы обучения, компетентностно ориентированное обучение украинскому языку, подготовка нетрадиционных уроков.

Annotation

The article defines appropriate for preliminary school pupils nonstandard forms of organization of teaching Ukrainian. The features of their modeling and implementation are revealed under competence-based approach.

Non-standard forms of learning, competence-based learning the Ukrainian language, preparation of non-traditional lessons.

Постановка проблеми. В умовах реалізації компетентнісного підходу одним із основних завдань сучасної школи є формування активної інтелектуальної особистості, яка має достатній рівень культури, володіє знанням основ наук, здатна креативно мислити, проявляти ініціативу, творчо вирішувати життєві і професійні завдання. Вагомий внесок у формування такої особистості забезпечує використання в навчальному процесі нестандартних форм організації навчання, які створюють умови для активної навчальної діяльності школярів. Ці форми здійснюють емоційний вплив на дітей, підтримують інтерес до навчання, забезпечують інтелектуальний

розвиток, спонукають до ініціативи, формують навички взаємодії з іншими учасниками навчального процесу.

Використання нестандартних організаційних форм потребує розумного їх дозування та врахування специфіки навчального предмета і вікових особливостей школярів. Такі заняття неможливо застосовувати систематично, при вивченні будь-якої теми. Вони використовуються час від часу, щоб урізноманітнити навчальний процес, підвищити мотивацію вивчення предмета, здійснити емоційний вплив на учнів.

З огляду на зазначене актуальною для методики навчання української мови в початкових класах є проблема вибору, моделювання та проведення нестандартних організаційних форм навчання.

Актуальність останніх досліджень і публікацій. У дидактико-методичній літературі та на сторінках фахових видань відбувається дискусія щодо визначення сутності нестандартних форм організації навчання, їх класифікації, ефективності та доцільності використання. Цих проблем торкалися у своїх дослідженнях І. Подласий, О. Савченко, Л. Лухтай, Е. Печерська, В. Щеньов, Т. Лакоценіна, С. Кульневич та інші.

Зокрема, І. Подласий нестандартним (нетрадиційним) вважає імпровізоване навчальне заняття, яке має нестандартну структуру.[5] Л. Лухтай нестандартним називає урок, який виходить за межі визначених у дидактиці вимог до цієї форми навчання.[2] На думку Е. Печерської, особливість нестандартного уроку полягає у викладанні певного матеріалу у формі, пов'язаній з численними асоціаціями, різними емоціями, що допомагає створити позитивну мотивацію навчальної діяльності.[4] О. Савченко розглядає нетрадиційні форми навчання в початковій школі як різновиди уроків, специфіка яких залежить від провідного способу організації навчальної діяльності учнів.[6]

Не існує єдиного погляду на класифікацію нестандартних форм навчання. І. Подласий виділяє 36 типів нестандартних уроків, серед яких –

уроки-ігри, уроки-змагання, театралізовані уроки, уроки творчості, уроки-конкурси, бінарні уроки, інтегровані уроки, уроки-екскурсії тощо.

В. Щеньов пропонує класифікувати нестандартні уроки, дотримуючись типології традиційного уроку. Наприклад, уроки-лекції, уроки-конференції віднести до уроків формування нових знань, а уроки-вікторини, захист проектів – до контролю знань.

С. Кальневич і Т. Лакоценіна поділяють нестандартні уроки на такі групи: уроки зі зміненим способом організації (лекція, захист ідей), уроки, пов'язані з фантазією (урок-казка), уроки з імітацією певної діяльності (урок-експедиція), уроки у формі змагання (вікторина), уроки з трансформацією стандартних способів організації (семінар, залік), уроки з оригінальною організацією (урок-монолог), уроки-аналогії певних подій (урок-аукціон), уроки-аналогії з відомими формами і методами діяльності (диспут).

Перелік нестандартних уроків, доступних для учнів молодшого шкільного віку, визначає О. Савченко. До таких, на думку науковця, належать урок-казка, урок-конкурс, урок-драматизація, урок-гра, урок-подорож, урок-презентація портфолію, урок-презентація проекту, урок-дослідження, урок розвитку творчих здібностей тощо.

Однак усі дослідники проблеми нестандартних форм навчання дотримуються однієї думки щодо застосування їх у навчальному процесі. Вони вважають, що з таких занять неможливо будувати весь процес навчання, надмірне їх використання може призвести до втрати інтересу до навчального предмета.

Мета статті – окреслити доступні для учнів початкових класів нестандартні форми організації навчання української мови і розкрити особливості їх моделювання та проведення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Формування комунікативної компетентності – основного завдання початкового курсу української мови, визначеного Державним стандартом початкової загальної освіти, неможливе без використання в навчальному процесі компетентісно

орієнтованих форм навчання. Провідною в умовах класно-урочної системи навчання залишається урок, який на сучасному етапі розвитку освіти набуває компетентнісних ознак. Основними з них є висока мотивація навчання, активізація навчально-пізнавальної діяльності учнів, суб'єкт-суб'єктна взаємодія учасників навчального процесу, особистісна спрямованість навчання, диференційований підхід, рефлексія.

Поряд із традиційними уроками актуальним стає використання нестандартних форм організації навчальної діяльності, оскільки вони наближають шкільне навчання до реалій життя, захоплюють учнів, формують стійкий інтерес до навчання, спонукають до пошуку оптимальних шляхів вирішення нестандартних ситуацій, творчого застосування знань, умінь, способів дій, задовольняють потребу дітей в інтелектуальному розвитку, здійснюють позитивний емоційний вплив. Нестандартні організаційні форми не тільки урізноманітнюють навчальний процес, а й викликають у школярів задоволення від самого процесу праці.

Однак вибір, підготовка та проведення нестандартних форм навчання потребує певної методичної підготовки. Насамперед, необхідно враховувати, що ці заняття передбачають тісну взаємодію всіх суб'єктів навчального процесу, спрямовану на пошук ефективних способів розв'язання поставлених проблем.

Ознаками нестандартних організаційних форм навчання є:

- нетрадиційна структура заняття;
- ретельно продуманий його сценарій;
- оригінальне оформлення місця проведення;
- використання різноманітних засобів навчання (музики, відео, мультимедійного обладнання тощо);
- раціональне поєднання різних способів навчальної взаємодії учасників навчального процесу (колективна, групова, парна, індивідуальна робота);
- використання інтерактивних прийомів;

- забезпечення емоційного впливу на учнів;
- створення атмосфери творчого пошуку;
- висока активність кожного школяра;
- оригінальний підсумок заняття.

Розробляючи нестандартні форми організації навчання, необхідно враховувати вікові особливості школярів, специфіку предмета, дидактичні цілі конкретного заняття в системі уроків певного розділу, наявність умов і засобів для проведення нетрадиційного заняття.

Розглянемо особливості нестандартних організаційних форм навчання української мови в початкових класах.

Зважаючи на те, що учням молодшого шкільного віку дуже близький і зрозумілий світ казки, ефективним у початковій школі є проведення навчального заняття у формі *казки*. Заняття, побудоване у формі казкового сюжету, захоплює дитину, знімає психологічне напруження, мотивує навчальну діяльність. Дидактичний матеріал, пов'язаний із казковими образами, краще запам'ятовується і відтворюється.

Вимоги до побудови та проведення цього виду уроку:

- вдалий вибір казкового сюжету;
- створення на уроці казкової атмосфери;
- підготовка демонстраційних засобів, ілюстрацій, іграшок-персонажів чи нескладних костюмів;
- наявність сюрпризного моменту;
- використання системи розвивальних завдань творчого характеру;
- забезпечення ситуації успіху, впевненості у власних силах;
- використання елементів змагання і пошуку;
- застосування аргументованих стимулів до навчально-пізнавальної діяльності на зразок «допоможи персонажеві»;
- обов'язкове використання виховного потенціалу уроку.

Існують різні прийоми застосування казок. Якщо необхідно виконати певну кількість завдань, їх можна підпорядкувати досягненню певної ігрової

цілі. Такий прийом називається «Приваблива ціль». Наприклад, допомогти персонажам казки «Рукавичка» потрапити в рукавичку, виконавши певні завдання: відгадати загадку, зробити звуко-буквений аналіз слова відгадки, поділити це слово на склади для переносу тощо.

Прийом «Чарівної палички» доцільно застосовувати для виконання завдань учнями по черзі – хто одержав «чарівну паличку», той має право озвучити свою відповідь (наприклад, назвати своє спільнокореневе слова з поданим коренем, синонім чи антонім до поданого слова і под.).

Прийом «Знайомі персонажі в нових ситуаціях» передбачає перебування казкових персонажів у незвичних місцях, де з ними відбуваються незвичайні пригоди. Наприклад, допомогти Незнайкові подолати кам'янисту дорогу, поставивши наголос у поданих словах, утворити місток через річку з перших складів цих слів і т.д.

Для розвитку творчої фантазії під час побудови зв'язних висловлювань ефективним є прийом «Фантастичне перевтілення», коли учням пропонується уявити себе, наприклад, сонечком, яке вранці будить усіх мешканців лісу, і скласти про це розповідь від імені сонця.

Одним із різновидів нестандартних форм навчання є *урок-подорож*. Він захоплює учнів можливістю подорожувати і брати участь у певних подіях, які носять навчальний характер.

Це заняття організовується на основі уявної поїздки чи походу, під час яких учні подумки, завдяки власній фантазії та за сприяння підготовленого вчителем дидактичного матеріалу (карти маршруту, плану, станцій-зупинок тощо) здійснюють подорож. У процесі заочного подорожування школярі відкривають для себе нові знання, набувають певних умінь, застосовують власні навчальні досягнення в нестандартних ситуаціях, виявляючи в такій спосіб свою мовну чи мовленнєву компетентність.

Під час уявної подорожі має відбуватися все те, що супроводжує справжню мандрівку – зустріч з новим, яскраві враження, позитивні емоції. Однак необхідно, щоб кожне завдання і вправа, запропонована учням, мала

не тільки емоційний вплив, а й дидактичне навантаження, сприяла засвоєнню певних мовних знань і правописних чи мовленнєвих умінь. На такому занятті школярі мають відчувати себе мандрівниками-дослідниками, першовідкривачами, вченими, які здійснюють пошук, роблять відкриття, узагальнюють свої спостереження, формують висновки, правила.

Учитель на таких уроках виконує роль інструктора, який організовує роботу учнів, дає певні вказівки, поради.

Підготовка уроку-подорожі передбачає:

- вибір цікавого маршруту (куди буде подорож);
- визначення дидактичної мети подорожі і кінцевих результатів;
- побудову карти-схеми подорожі, на якій нанесено пункти зупинок;
- продумування логічного зв'язку і наступності між етапами подорожі;
- забезпечення мотивації перебування на кожній зупинці;
- чітке формулювання завдань і вмотивованість їх виконання;
- підпорядкованість усіх завдань досягненню мети уроку;
- вироблення критеріїв оцінювання навчальної діяльності учнів;
- продумування оригінального підсумку уроку (визначення результатів навчання та зіставлення їх із поставленими цілями).

Нетрадиційними формами перевірки навчальних досягнень учнів є **уроки-змагання**. На таких заняттях учні змагаються, демонструючи свої знання, уміння й навички, набуті під час вивчення певного мовного розділу. Ці уроки мають різноманітні назви: конкурс винахідливих і кмітливих (КВК), вікторина, «Поле чудес» тощо. Усі вони ґрунтуються на змаганні команд під час почергового виконання певних завдань.

В організації та проведенні уроку-змагання виділяють три основних етапи: підготовчий, ігровий і підведення підсумків. Для кожного уроку ця структура конкретизується залежно від змісту дидактичного матеріалу та особливостей сюжету змагань.

Наприклад, для заняття, що проводиться у формі КВК, притаманними є такі особливості:

1) клас потрібно поділити, як мінімум, на дві команди, які мають придумати собі назви та обрати капітанів;

2) на такому уроці необхідна наявність журі, до складу якого можуть входити педагог і учні, що виявляють найкращі результати навчальних досягнень з української мови;

3) зміст уроку-КВК мають формувати такі конкурси і завдання, які б виконували навчальну, розвивальну і виховну функції, оскільки це не виховний захід, а навчальне заняття;

4) логічним завершенням уроку-КВК має бути оголошення переможців та оцінювання навчальної діяльності учнів.

Одним із ефективних видів нетрадиційних форм навчання є ***урок-презентація проекту***.

Основна ідея проектної діяльності в процесі навчання української мови полягає в тому, щоб замінити традиційне виконання різноманітних видів вправ на активну співпрацю учнів під час спільної мовленнєво-творчої діяльності. Виконання проекту активізує самостійне мислення дитини і сприяє не тільки засвоєнню та відтворенню мовних знань і мовленнєвих та правописних умінь, а й формуванню здатності творчо застосовувати їх в нових умовах. Діяльність учнів у процесі виконання проекту має бути креативною й особистісно зорієнтованою. Вона передбачає високий рівень індивідуальної та колективної відповідальності за виконання кожного завдання.

Реалізація проекту вимагає від учнів здатності здійснювати самостійну пошукову діяльність, координувати свої дії, активно взаємодіяти з іншими учасниками проекту. Тому, перед тим, як обрати цю форму організації навчальної діяльності школярів, учитель має бути впевненим у тому, що учні його класу успішно впораються з поставленими завданнями.

Робота над проектом здійснюється в кілька етапів: вибір теми проекту, розроблення плану роботи над проектом, формування групи виконавців, визначення термінів виконання роботи, розподіл завдань між учнями,

виконання завдань, обговорення в групі виконання кожного завдання, оформлення спільного результату, презентація проекту, оцінювання роботи.

Важливою в початкових класах залишається роль учителя в проведенні підготовчої роботи. Зокрема, він має вибрати посильну для молодших школярів тему проекту, допомогти учням спланувати їхню роботу, здійснювати контроль і консультації для учнів під час виконання проекту.

Добираючи тему проекту, вчителю слід орієнтуватися на специфіку предмета, інтереси і потреби учнів, їхні можливості та практичну значущість результату виконуваної роботи. Посильними для молодших школярів є проекти, присвячені створенню класної чи шкільної стіннівки, оформленню тематичного альбому з текстами, написаними учнями, написанню листів захисникам Вітчизни, підписуванню святкових листівок, написанню оголошень про свято, пропажу, благодійну справу (прибирання території, озеленення місцевості) тощо.

Наприклад, з метою формування уміння писати замітку до стінгазети для молодших школярів цікавим і посильним буде проект «Підготовка стіннівки». Під час реалізації цього проекту учні повинні виконати низку завдань: дібрати назву газети, визначити зміст і заголовки заміток, зібрати фотографії, які б ілюстрували зміст заміток, зробити художнє оформлення колонок. Ознайомившись із планом дій, кожен учасник проекту вибирає для себе ту ділянку роботи, яка йому до вподоби. У результаті формуються робочі групи.

Зважаючи на основну мету проекту, до мовленнєво-творчої діяльності (написання замітки) має бути залучений кожний учень класу. У результаті конкурсного відбору до стіннівки будуть вибрані найкращі замітки.

На уроці-презентації проекту кожна група розповідає про свою участь у його підготовці, демонструє свою частку роботи, аргументує чи доводить свій вибір тощо. У такий спосіб формується комунікативна компетентність молодших школярів, яка виявляється у здатності учнів висловлювати свої думки в усній і письмовій формах.

Одним із найскладніших завдань початкового курсу української мови є формування в учнів уміння писати перекази і твори. Навчити писати зв'язні висловлювання – означає навчити бачити оточуючий світ, аналізувати побачене, міркувати, висловлювати свої думки з приводу побаченого, пережитого чи почутого, застосовуючи правописні та мовленнєві уміння. З цією метою проводяться *уроки розвитку мовленнєво-творчих здібностей*, які в традиційній методиці називають уроками розвитку мовлення.

Цим урокам властива особлива структура:

- бесіда з метою впорядкування зібраного під час спостережень матеріалу чи його накопичення;
- складання плану зв'язного висловлювання;
- мовна підготовка (лексична, орфографічна);
- творча робота учнів (записування складеного тексту);
- самоперевірка виконаної роботи;
- удосконалення зв'язних висловлювань;
- читання й аналіз кращих творів.

У процесі формування в молодших школярів умінь будувати зв'язні висловлювання ефективною формою організації навчальної діяльності є *заочна екскурсія* по рідному місту чи селу, по відомих дітям визначних місцях, у галерею портретів відомих людей тощо. Шляхом використання слайдів, фотографій, відеоматеріалів учні, перебуваючи в ролі екскурсовода, складають усні чи письмові розповіді, описи.

Заняття, проведене в такій формі, мотивує мовленнєву творчість школярів, сприяє вдосконаленню їхнього монологічного мовлення, пробуджує інтерес до об'єктів екскурсії, має виховний вплив на формування особистості молодшого школяра.

Проведенню такого уроку передують значна підготовча робота. Щоб провести заочну екскурсію – розповісти про зображене на слайді, фото чи відео, учень має попередньо одержати відповідну інформацію. Зробити це

можна в індивідуальному порядку, під час виконання групового завдання чи роботи в парі. Учитель передбачає й заздалегідь організовує таку роботу.

Компетентнісний підхід у навчанні української мови передбачає опанування мовних знань і правописних умінь у процесі активної пізнавальної діяльності. Актуальними у реалізації цього завдання є *уроки-дослідження*, які передбачають спільну діяльність учителя й учнів, спрямовану на дослідження певного мовного явища з метою його розуміння та усвідомленого засвоєння.

Процес підготовки та проведення уроку-дослідження з української мови можна поділити на кілька етапів. На першому вчителю доцільно визначити, що учні мають засвоїти на уроці, тобто яке мовне явище дослідити, яку закономірність виявити, яке правило сформулювати чи довести.

Завдання наступного етапу – визначити дидактичний матеріал, на якому буде здійснюватись дослідницька діяльність, тобто дібрати відповідні тексти, речення, слова та систему запитань і завдань. Обсяг, зміст, складність і форма представлення цього матеріалу визначаються з урахуванням програмових вимог та пізнавальних потреб і можливостей учнів певного класу.

Третій етап полягає у визначенні типу навчального дослідження (індуктивного чи дедуктивного), яке найдоцільніше сконструювати для засвоєння конкретного мовного матеріалу. Ця доцільність визначається специфікою запланованого результату дослідження та особливістю лінгвістичного матеріалу, який мають засвоїти учні.

Завдання четвертого етапу – сконструювати проблемну ситуацію, яка мотивуватиме школярів на дослідницьку діяльність. Важливо, щоб ця ситуація була не просто завданням, яке викликає в учнів утруднення і потребує розв'язання. Необхідно, щоб поставлена проблема зацікавила школярів, викликала інтерес і бажання її вирішити, щоб учні усвідомлювали важливість і необхідність виконання поставленого перед ними завдання, щоб

одержані в результаті дослідження знання й уміння були затребуваними в їхньому подальшому навчанні і житті.

Останній етап уроку-дослідження є організаційним. Учитель має забезпечити учнів необхідним дидактичним матеріалом, продумати ефективні методи, прийоми дослідницької діяльності та способи організації навчальної взаємодії учнів (у парах, групах), а також форму представлення результатів самостійного пошуку. Важливо, щоб учні отримували задоволення від процесу навчально-пізнавальної діяльності, а одержаний результат приносив їм радість відкриття. Якщо на уроці передбачено застосування результатів дослідження, то необхідно запропонувати учням такі завдання і вправи, які доведуть доцільність попередньої навчально-пошукової роботи.

З огляду на те, що українська мова є не тільки предметом вивчення, а й засобом опанування всіх інших шкільних дисциплін, засвоєння змісту початкового курсу української мови доцільно здійснювати в поєднанні з іншими навчальними предметами. Ефективними для реалізації цієї мети є *інтегровані уроки*. Найраціональніше проводити їх на етапі застосування мовних знань, мовленнєвих, орфоепічних та правописних умінь.

Сприятливим для інтегрування з літературним читанням є зміст мовленнєвої лінії (розвиток аудіативних умінь, діалогічного мовлення, формування умінь переказувати текст, будувати тексти-розповіді, описи), а також вивчення окремих мовних тем, зокрема: «Художні тексти», «Лексичні групи слів (синоніми, антоніми, багатозначні слова тощо)», «Виразжальні засоби мови (порівняння, епітети, метафори, афоризми)».

Інтеграцію з природознавством можна здійснювати під час засвоєння тем «Наукові тексти», «Побудова текстів-міркувань», «Складання описів наукових і художніх» тощо.

Предмети «Малювання» і «Музика» доцільно інтегрувати з уроками розвитку зв'язного мовлення, присвяченими побудові текстів-описів

(наприклад: «Фарби золотої осені», «Чарівні звуки весни», «Зимові візерунки на вікні» та ін.)

На інтегрованому уроці вирішуються дидактичні завдання двох чи кількох навчальних предметів. Тому при підготовці такого уроку необхідно:

- виділити в програмі з кожного навчального предмета подібні чи пов'язані між собою теми;
- змінити послідовність вивчення тем, якщо в цьому є необхідність;
- визначити зв'язки між подібними елементами знань;
- чітко визначити цілі уроку з урахуванням програмових вимог кожного з предметів, що інтегруються;
- скласти план уроку, забезпечивши раціональний розподіл часу на уроці для реалізації цілей кожного предмета;
- побудувати модель уроку, використовуючи ефективні методи, прийоми, засоби навчання та способи організації навчальної взаємодії.

Зважаючи на те, що інтегрований урок має реалізувати цілі двох чи більше предметів, його зміст, зазвичай, дуже насичений. Тому структура такого уроку вимагає особливої чіткості, продуманості та логічного взаємозв'язку навчального матеріалу з різних предметів на всіх етапах навчального заняття.

Висновки.

Ефективність навчання молодших школярів української мови значною мірою залежить від вибору вдалих форм організації навчальної діяльності учнів та здатності вчителя правильно їх підготувати й провести.

Зазначені у статті нестандартні уроки є одним із засобів підвищення інтересу школярів до навчального предмета. Вони сприяють активізації навчально-пізнавальної і творчої діяльності учнів, розвитку ініціативи, формують уміння працювати з різними джерелами знань, розвивають і вдосконалюють комунікативні навички, передбачають самостійний пошук засобів і способів розв'язання завдань, пов'язаних з реальними навчальними і життєвими ситуаціями.

Особливість нестандартних організаційних форм навчання полягає в тому, що під час їх проведення всі учні класу залучаються до активної роботи. Як свідчить шкільна практика, використання нестандартних уроків дає найбільший ефект у класних колективах, де переважають учні з нестійкою увагою, незначним інтересом до предмета.

Однак неможливо й недоцільно будувати весь процес навчання української мови з нестандартних форм навчання. Їх варто використовувати здебільшого на етапі узагальнення та закріплення знань, умінь і навичок з метою застосування навчальних досягнень учнів у нестандартних ситуаціях.

Нетрадиційні форми навчання потребують ретельної підготовки і, насамперед, визначення конкретних цілей навчання та виховання. При доборі нестандартних форм необхідно враховувати здібності, інтереси та рівень підготовки школярів.

Література

1. Кульневич, С. В. Современный урок: науч.-практич. пособ. / С. В. Кульневич, Т. П. Лакоценина. - Ростов-на-Дону: Учитель, 2005 - Ч. 2: Не совсем обычные и совсем необычные уроки. - 288 с.
2. Лухтай, Л. К. Нестандартний урок / Л. К. Лухтай // Початкова школа. - 1992. - № 3-4. - С.31-32.
3. Навчальні програми для загальноосвітніх навч. закл. із навчанням українською мовою. 1-4 класи. – К.: Видавничий дім «Освіта», 2011. – С. 10-70.
4. Печерська, Е. Уроки різні та незвичайні / Е. Печерська // Рідна школа. - 1995. - № 4. - С.62-65.
5. Подласый, И. П. Педагогика: 100 вопросов - 100 ответов: учеб. пособие для вузов / И. П. Подласый. - М.: ВЛАДОС-пресс, 2004. - 365 с.
6. Савченко, О. Я. Дидактика початкової освіти: підручник / О. Я. Савченко. – К. : Грамота, 2012. – 504 с.
7. Савченко, О.Я. Сучасний урок в початкових класах / О. Я. Савченко. - К., 1997. - 256 с.